

Nenad CAMBI

Sveučilište u Zadru

Odjel za arheologiju

Obala kralja Petra Krešimira IV., 2

23000 Zadar

nenad.cambj@st.hinet.hr

UDK: 904(497,5)“652” : 725,9

Izvorni znanstveni članak

Original scientific paper

Primljeno:

27. travnja 2003.

Received:

OGRAĐA NA ASERIJATSKOM FORUMU*Abstrakt*

Prigodom arheoloških istraživanja na dijelu aserijatskog foruma na mjestu srušene crkve Sv. Duha otkrivena su godine 1999. dva fragmenta kamene ploče na kojima su prikazani lebdeći eroti koji nose girlandu. Još od ranije jedan sličan fragment nalazio se u muzeju u kaštelu Benković u Benkovcu. Treći fragment očito je pripadao istom ansamblu kao i druga dva. Četvrti fragment otkriven je kao spolium u kasnoantičkom bedemu koji je kao dodatak bio podignut ispred snažnih megalitskih zidina grada. Iako na prvi pogled izgleda da taj fragment također pripada istom ansamblu, analiza je ipak pokazala da je on drukčijeg karaktera i da je po svoj prilici pripadao nekom sepulkralnom arealu izvan grada. Pluteji su stajali na sjevernoj strani foruma, iako nije moguće utvrditi na kojem je to bilo mjestu. Kako sami pluteji nisu mogli stajati samostalno, tako se postavlja pitanje kakvi su elementi morali nosti ploče. Slične pluteje i ploče imaju i forumi mnogih gradova na Jadranu i unutrašnjosti (Akvileja, Trst, Pula, Celeia, Jader, Salona i dr.). Njih nose stupci na kojima dominiraju likovi Jupitera Amona, Gorgona, mješovitih ljudsko-bikovskih bića, Pana i Dioniza. Što se pak pluteja tiče oni su redovno imali girlande koje nose eroti ili orlovi, a pojavljuju se i prikazi morskog tiasosa. Repertoar je vjerojatno još veći. Svi se ovi motivi vezuju uz carsku ikonografiju i kao takvi našli su plodno tlo na elementima forumskih ograda u mnogim dijelovima rimskog carstva. Nije poznato kakvi su elementi nosili pluteje u Aseriji, ali stupac iz obližnjeg Perušića je po svoj prilici pripadao upravo takvoj ogradi kao nosač. To je tim vjerojatnije jer takav motiv imaju i stupci koji se nalaze na ogradi gornjeg kata južnog portikata foruma Jadera. Aserijatska ograda se gradi negdje na kraju I. ili u prvoj polovici II. st.

Konačno se ostvario davni san zadarskih arheologa da poslije stanke od gotovo čitavog stoljeća obnove arheološka istraživanja u Aseriji,¹ jednom od najvažnijih liburnsko-rimskih gradova čije su zidine oduvijek zanosile svojom iznimnom očuvanošću i jedinstvenom vrsnoćom megalitske strukture što obuhvaća čitavu, razmjerno veliku i izduženu površinu glavice kojoj se lagano može pristupiti samo sa sjeverozapadne strane.

U prvom broju serije posvećene Aseriji dobio sam za mene iznimno zahvalnu zadaću da obradim četiri skromna, ali vrlo značajna fragmenta otkrivena na početku istraživanja od kojih tri pouzdano pripadaju aserijatskom forumu.² Razlog zbog čega zadaću smatram meni prihvatljivom i zahvalnom jest činjenica da se već poduže vremena bavim dekoracijom javnih prostora antičkih gradova istočne obale Jadrana, tako da će i ovaj rad pripomoći u formuliranju opsežnije rasprave o toj temi koja će najvjerojatnije dobiti monografski karakter. Da bi se uspješno moglo obraditi aserijatski fragmenti, prijeko je potrebno prije svega ovdje opisati ulomke:

Sl. 1. Fragment br. 1.
Fig. 1. Fragment no. 1.

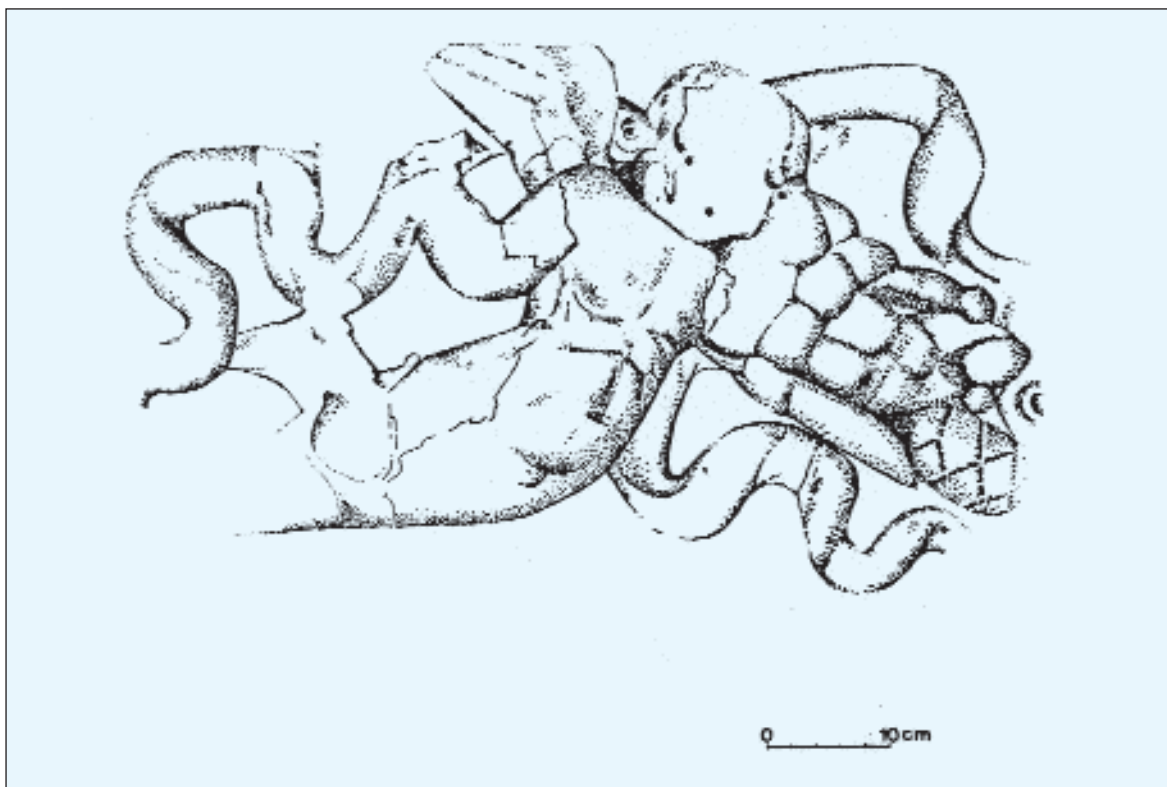
Fragment br. 1. (Sl. 1) pronađen je godine 1999. u strukturi zida, zapravo u temeljima crkve Sv. Duha na forumu Aserije. Tragovi su uzidavanja jasno uočljivi, jer su se sačuvali ostatci vezivnog materijala (žbuka). Još se nalazi na forumu, ali je predviđeno da se pohrani u Kaštel Benkoviću u Benkovcu. Dimenzije su sljedeće: vis. 0,74; duž. 1,27; deblj. 0,29 m. Donja profilacija ima vis. 0,15, a gornja 0,13 m. Dimenzije su pro-

sječne jer ploča nije posve pravilna. Baza s profilacijom za nekoliko je centimetara ispupčena u odnosu na reljefnu pozadinu. Njezin profil ima oblik *cyma reversa*. Površina je glatka i bez dekoracije. Gornji završetak ploče također je istog oblika i tek je neznatno niži od ba-

¹ H. LIEBL – W. WILBERG, 1908, 17 i d.

² Zahvaljujem kolegi I. Fadiću što mi je povjerio tu zadaću.

ze (odnos: 0,13 prema 0,15 m). U reljefnom polju slijeva se nalazi lebdeći erot s vodoravno pruženim nogama. Lijevom rukom dječčić je uhvatio vrpce girlande koja se zavija iznad njegovih nogu. Tijelo je razmjerno dobro očuvano. Na grudima je reljefno naznačena muskulatura, a isto tako dobro je oblikovan malo podeblji trbuh i pupčana rupica. Noge i genitalije su otučene. Iza desnog se ramena vidi krilo. Desnom je rukom uhvatio vrpce (*tenia*). Tim pokretom on zapravo zateže girlandu da se ne valja po podu. Na toj strani nema girlande. Budući da je tu bio kraj ploče, očito je da prikaz otpočinje s tim erotom. Glava je otučena, ali su se očuvale dvije svrdlane rupice u kutovima usta te u vanjskom kutu desnog oka. Rupice su bile dublje nego vodoravni prorezi usta i oka koji su nestali. Svrdlane su rupice uobičajeni kiparski postupak pri izradi tih detalja glave. Lijeva ruka i krilo erota se ne vide jer ih pokriva masivna girlanda koja svojom težinom obrazuje luk. Osim obrisa glave zapažaju se još ostatci kose s gustim kovrčicama koje pokrivaju uši. Kovrčice su pužoliko zavijute, a u njihovoj sredini je svrdlana rupica. Bogata girlanda koja pada s lijevog ramena sastoji se od okomitih listova što na početku drže ukras, zatim i dugih listova, a onda slijede voće (jabuke?) i šišarke, dok je u sredini luka veliki grozd grožđa. Iznad girlande leprša tenija u bogatim zavojima. Sa suprotne strane, gdje je morao biti erot koji je držao istu girlandu, dolazi druga tenija. Te se dvije vrpce nalaze jedna poviše druge bez prepletanja. I ispod girlande je donja ukrasna vrpca, koja je također bila pričvršćena na njezinom kraju.

Sl. 2. Fragment br. 2.

Fig. 2. Fragment no. 2.

Fragment br. 2. (Sl. 2) također je otkriven godine 1999. u strukturi zida temelja crkve Sv. Duha. Na reljefu se zapažaju tragovi žbuke što potječu od ugrađivanja. Čuva se u Kaštel Benkoviću u Benkovcu. Dimenzije: vis. 0,74; duž. 0,80; deblj. 0,26. Donja profilacija je visoka 0,13, a gornja 0,14. Profilacija ima oblik *cyma reversa* kao i ona na fragmentu br. 1, samo je odnos dimenzija obrnut jer je neznatno viši gornji od donjeg, što je, doduše, nelogično, ali ipak zanemarivo. Profilacije nemaju nikakvu dekoraciju. U prostoru za reljef prikazan je lebdeći erot koji drži girlandu. Reljef je dosta otu-

čen, ali je glava tako uništena da se nije očuvao ni obris. Noge su bile malo raširene i pružene vodoravno, a tijelo izdignuto. Lijevom rukom drži vrpce koja slobodno vijuga prema kraju reljefne ploče. Budući da tu nema girlande, očito je da je erot bio prvi na ploči, a to potvrđuje i "živi" kraj ploče. Desna se ruka erota ne vidi, jer je bila ispod girlande (slično kao i na fragmentu br. 1). Desno krilo, koje bi se trebalo vidjeti, nije prikazano. Girlanda je također otučena, tako da je izgubila debljinu reljefa. Njezina se kompozicija stoga ne može utvrditi. Iznad i girlande ispod nje bogato se vijore široke vrpce.

Fragment br. 3. (Sl. 3) poznat je još od ranije. Čuva se u Kaštel Benkoviću u Benkovcu. Dimenzije: vis. 0,54; duž. 0,33; deblj. 0,13 m. Radi se o prosječnim dimenzijama kao i kod ostalih fragmenata zbog nepravilnosti ulomka. Na donjem dijelu fragmenta je baza koja je visoka 0,13 m. Baza je glatka i bez ukrasa te je ispupčenija za nekoliko centimetara od reljefne pozadine. Čini se da je ploča imala profilaciju *cyma reversa*, ali to nije pouzdano zbog oštećenja. Između baze i reljefne pozadine zapaža se astragal koji, nije zabilježen na ostala dva fragmenta. Reljef je, unatoč slaboj očuvanosti, sigurno prikazivao lebdećeg erota, ali je on desni nosač girlande za razliku od onih na dva prethodno opisana fragmenta koji su pripadali lijevom. Erot je kao obično

bio nag i od njega se očuvao samo gornji dio tijela, ali se vidi da su noge prema položaju kukova stajale vodoravno. Ipak je lijeva nedvojbena išla ispod desne. Grudi i genitalije su oštećeni. Desna je ruka pružena i malo svijena u laktu, dok je podlaktica odlomljena. Ispod pazuha se zapažaju ostatci tenije. Poviše se vrpce uočavaju tragovi girlande koja se sastojala od kratkog i zaobljenog lišća. Glava erota potpuno je otučena. Lijeve ruke i rame također su otučeni. Ispod pazuha se zapažaju ostaci vrpce. Nije jasno je li se girlanda nastavljala i dalje iza desnog ramena erota, jer je tu fragment oštećen i puknut.

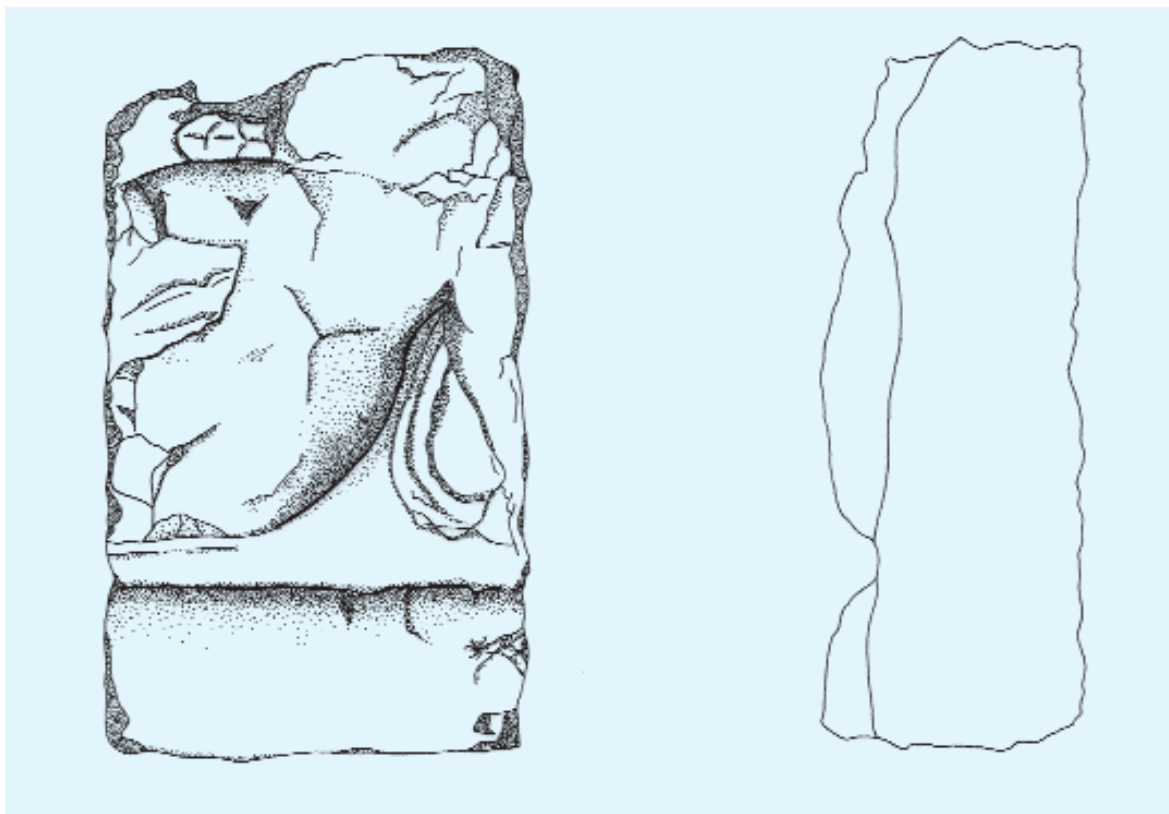
Fragment br. 4. (Sl. 4) pronađen je godine 2000. tijekom arheoloških iskopavanja u nasipu koji se formirao u kasnoj antici

Sl. 3. Fragment br. 3.

Fig. 3. Fragment no. 3.

između gradskih zidina od megalitskih blokova i kasnoantičkog bedema (prednja linija obrane grada). Taj je bedem podignut uglavnom od spomeničkog materijala koji potječe sa susjednih nekropola. Dimenzije su fragmenta: vis. 0,75; duž. 0,28; debljina varira između 0,33 i 0,45 m. Riječ je o pilastru na kojem je bio prikazan erot u uspravnom položaju s prekrštenim nogama (lijeva iza desne, na kojoj je težina tijela). Desna ruka pružena je naprijed i malo svijena u laktu. Na lijevu je ruku erot naslonio glavu. Iza glave su ostatci girlande koja prolazi iza leđa i čini se kao da se nastavlja nalijevo. Ostatci girlande upozoravaju da

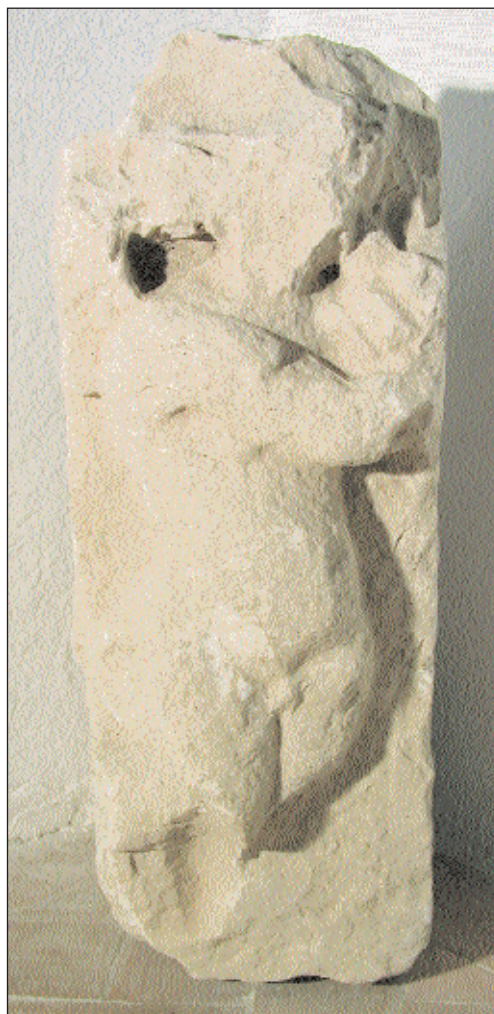
se ona morala protezati na neke susjedne blokove. Na žalost, nije očuvana čitava visina pilastra. Blok je odbijen pri dnu i pri vrhu. Glava erota vrlo je oštećena, ali se prepoznaje njezin obris. Noga je ispod koljena oštećena, a nestala su oba stopala. Površina je tijela izlizana i mjestimično oštećena. Iznad desnog ramena zapaža se razmjerno široka rupa koja je morala imati funkciju u izvornoj namjeni.

U posjedu smo dakle četiriju fragmenata koji sadrže identičan ikonografski motiv: erote koji nose krupne girlande. Na tri su spomenika eroti u lebdećem položaju, dok je na jednom u stojećem. Dva su pronađena u temeljima crkve Sv. Duha, koja je bila porušena za vrijeme okupacije tijekom Domovinskog rata, a nedavno je objekt obnovljen. Fragmenti su, srećom, izvađeni i tako je omogućeno njihovo proučavanje. Fragment (br. 3) je stari nalaz. Četvrti je pak nađen na položaju izvan grada tijekom arheoloških iskopavanja. Tri su fragmenta po obliku, dimenzijama, motivu pa i stilu vrlo srodna i nedvojbeno pripadaju jednom jedinstvenom ansamblu. Osobito je važno što su njihove baze bile iste visine te što je debljina identična. Budući da su dva fragmenta bila u prije spomenutoj crkvici koja je podignuta na zidovima aserijatskog foruma, njihovo izvorno mjesto upotrebe vrlo je vjerojatno bilo na samom forumu. Crkvica je obuhvaćala, naime, krajnja dva sjeverna interkolumnija na zapadnoj strani, dok joj je apsida bila utemeljena na pločniku što se nalazi između

zrcala foruma i glavnih građevina na sjevernoj strani.³ To sve zajedno upozorava da su ulomci po svoj prilici pripadali dekoraciji foruma. Četvrtom fragmentu njihovo nalazno mjesto ne upućuje da bi i on nužno morao pripadati toj i takvoj dekoraciji. Kasnoantički je obrambeni bedem bio dobrim dijelom podignut od materijala s nekropole koja se nalazila uz pristupnu cestu prema glavnim gradskim vratima i oko grada.

U svezi s ovim pločama postavljaju se sljedeća pitanja: gdje su ostatci stajali, kakva im bijaše funkcija, kakav je to ikonografski motiv i kada bi se oni mogli datirati.

Prva su dva pitanja u uskoj međusobnoj vezi. Ploče su pripadale ogradi koja je po svoj prilici odvajala prostor samoga trga i portikata pred glavnim građevinama na forumu. Zbog toga valja kazati nekoliko rečenica o skupu zgrada koje tvore upravnu i religijsku cjelinu zajednice. Prema planu foruma koji su poslije iskopavanja načinili suradnici Austrijskog arheološkog instituta zrcalo je foruma bilo okruženo niskim stubištem što je vodilo do okolnih građevina koje su tako bile nešto izdignute od pločnika foruma (Sl. 5).⁴ Pločnik foruma bio je uokviren izdubljenim odvodnim kanalom. Na rubu do stuba na istočnoj i zapadnoj strani nalazili su se

Sl. 4. Fragment br. 4.

Fig. 4. Fragment no. 4.

stupovi koji su nosili krovšte portikata oko trga. M. Suić je s pravom pretpostavio da su trijemovi okruživali pločnik s tri strane.⁵ Na južnoj se strani nije očuvao trijem, ali ni bilo kakvo drugo omeđenje, jer je tu erozija uništila ranije građevine. Najlogičnije bi bilo da se, dakle, i tu nalazilo krovšte nad stupovljem koje tvori portikat. Ako je tu uistinu bio trijem, tada je on bio takav da je preko njega moglo ulaziti sunce i svjetlo. Naime, položaj je trga vr-

³ Forum je smješten u pravcu sjeverozapad-jugoistok. Međutim u ovom će radu strane svijeta biti označene sjever-jug, kako su to radili dosadašnji istraživači H. Liebl i M. Wilberg te M. Suić. U protivnom bi se samo stvarala nepotrebna zbrka.

⁴ O aserijatskom forumu usp. H. LIEBL – W. WILBERG, 1908, 47 i d, sl. 24; O tome forumu usp. M. SUIĆ, 1976, 153, sl. 96. N. CAMBI, 2002, 65, sl. 71.

⁵ M. SUIĆ, 1976, 153.

lo pomno odabran na obodnom dijelu negdašnje liburnske gradine da bi što manje bio izložen sjevernim vjetrovima.⁶ Zbog toga su građevine koja su se nalazile na sjeveru, po svoj prilici bile više i uspješno štatile od vjetrova, a niži je portikat na jugu dopuštao niskom suncu da i u zimsko doba nesmetano prodire. Južni, topli vjetrovi bili su dobrodošli i zbog temperature i zbog miješanja zraka. Trijemovi su kroz interkolumnij komunicirali sa zrcalom trga. Na sjevernoj strani forum je imao nešto različit oblik. Tu je bio popločeni prostor po čitavoj širini foruma, a njegova je dubina približno odgovarala portikatima drugih strana. On se nalazio točno u zapadnom produžetku Sv. Duha, čija je apsida nalegla na popločenje. To je bila neka vrsta nenatkrivenog predvorja zgradama na sjevernoj strani, jer tu nije bilo stupova. Sjeverno od toga popločenog predvorja stajalo je osam ili čak devet uskih prostorija (manje od 2 m. Širine, a različite dužine). Središnja je bila najduža (više od 11 m). Samo je ta prostorija imala vrata prema forumu. Ostale su prostorije komunicirale vrlo uskim vratima samo s hodnikom koji se nalazi iza njih na sjevernoj strani. Taj je hodnik bio nešto širi od prostorija, ali vrlo dug (približno koliko i zrcalo foruma), a to znači oko 29 m. Sa strana hodnika bile su još neke manje prostorije. Na začelju te strane foruma nalazile su se najvažnije prostorije foruma (duž. oko 9 m). U tjemenu je bila pravokutna prostorija koja je uz stražnji zid imala široku bazu (za kulturni kip?). Međutim iza toga zida nastavljala se još jedna prostorija koja je znatno probila stražnju liniju forumskih građevina, ali na tlocrtu nije prikazan njezin završetak. To bi značilo ili da Liebl i Wilberg nisu dalje iskapali ili su zidovi već bili uništeni, jer je teško pretpostaviti da prostorija ne bi bila definirana. Centralnu dvoranu flankiraju dvije identične prostorije koje završavaju manjom apsidom. Obje su prostorije duže od središnje (oko 14 m), ne računajući, naravno, njezino produženje na sjever, dok su široke koliko i središnja (malo manje od 9 m). Uz te dvije bila je sa svake strane po jedna uska prostorija (duž. 2,60 m). Sjevernu stranu završavaju dvije četvrtaste prostorije koje malo izlaze izvan gabarita istočne i zapadne linije foruma, a jednako duga prostorija (dimenzije duž. 10,80, a širina 8,90). Teško je interpretirati te građevine, osim središnje prostorije, koja je nedvojbeno bila hram. Tu su mogle biti još kurija, bazilika, hramovi, očito čak i za kult careva. Zatim su, izgleda, bili ti prostori poništeni na taj način što je bio načinjen jaki zid s kontraforima na vanjskim stranama.⁷ Kontrafori su ojačavali zide i sigurno su kasnoantičkog postanja, ali su ranije od crkvice koja je prethodila Sv. Duhu, jer se taj zid nalazi ispod njezinih vanjskih zidova. Čemu je taj zid služio, nije jasno. Zid s kontraforima

⁶ Aseria se smjestila na uzvišenju koje se nalazi na južnom platou Bukovice neposredno iznad Ravnih kotara. Taj predio otvoren je prema dubljoj dalmatinskoj unutrašnjosti i stoga nezaštićen od snažnih sjevernih vjetrova.

⁷ Na H. LIEBL – W. WILBERG, 1908, sl. 24, planu nema kontrafora na istočnoj i zapadnoj strani, ali izgleda kao da ih je ipak bilo. To nije vidljivo ni na planu koji donosi A. UGLEŠIĆ, 2002, 65 i d, sl. 51, ali na neobjavljenom Fadićevu planu to je ipak jasno uočljivo.

onemogućuje uvid u prethodno stanje, a to znači na dio koji je pripadao pročelju pred javnim forumskim zgradama. Spomenuti je zid zatvorio ulazna vrata svih dvorana na sjevernoj strani.⁸

Aserijatski forum pripada tipu koji je u rimskoj arhitekturi već bio poznat. U monumentalnoj arhitekturi u Rimu sličnom je tipu pripadao flavijevski *Templum Pacis*.⁹ U našim krajevima ovaj je forum barem donekle usporediv s onima u Ekvumu¹⁰ i Dokleji¹¹. Na flavijevskom je forumu središnja građevina (hram) bila i visinski i prostorno malo naglašena u odnosu na ostale u portikatima i tako nosilo naglasak čitavog kompleksa. To bi značilo da su stupovi hrama bili viši od onih portikata, a mogli su biti i malo pomaknuti naprijed u prostor. Kad se dimenzije portikata s istočne i zapadne strane prenesu na sjevernu, jasno proizlazi da je kasniji zid s kontraforima točno sjeo na stilobat. Vjerojatno je to mjesto namjerno odabrano kako bi zid bio solidno utemeljen. Pretprostor, kao što smo rekli nije bio natkriven, jer nema ostataka stupova ili nekih drugih konstruktivnih elemenata. Nakon opisa zgrade na forumu postavlja se pitanje gdje je bila postavljena ograda. Ona bi bila besmislena na istočnoj i zapadnoj strani, budući da nema razloga zatvarnju slobodnog prolaza kroz interkolumnij. Jedina je mogućnost, po mome mišljenju, da je ograda s lebdećim erotima bila podignuta na sjevernoj strani foruma. Ograda se mogla nalaziti na rubu samog zrcala foruma, odmah iza stuba prema sjeveru. U tome bi slučaju bilo prijeko potrebno da postoje jedna ili više vrata za pristup. Međutim, i tu nema tragova sidrenja u pločniku koji se prilično dobro očuvao. Kako su pluteji bili dosta teški, za njihovo držanje bili su potrebni jaki stupci. Budući da se zgrade na sjevernoj strani foruma izdižu u odnosu na forum, bilo je potrebno spriječiti da netko ne padne na nižu razinu, ali ipak je teško odrediti mjesto gdje se nalazila ograda. Na sličnom je mjestu ograda stajala i u Jaderu, jer se ona nalazila na samom rubu foruma i kapitolija,¹² jer je potonji bio također povišen u odnosu na prvi. Taj više pu-

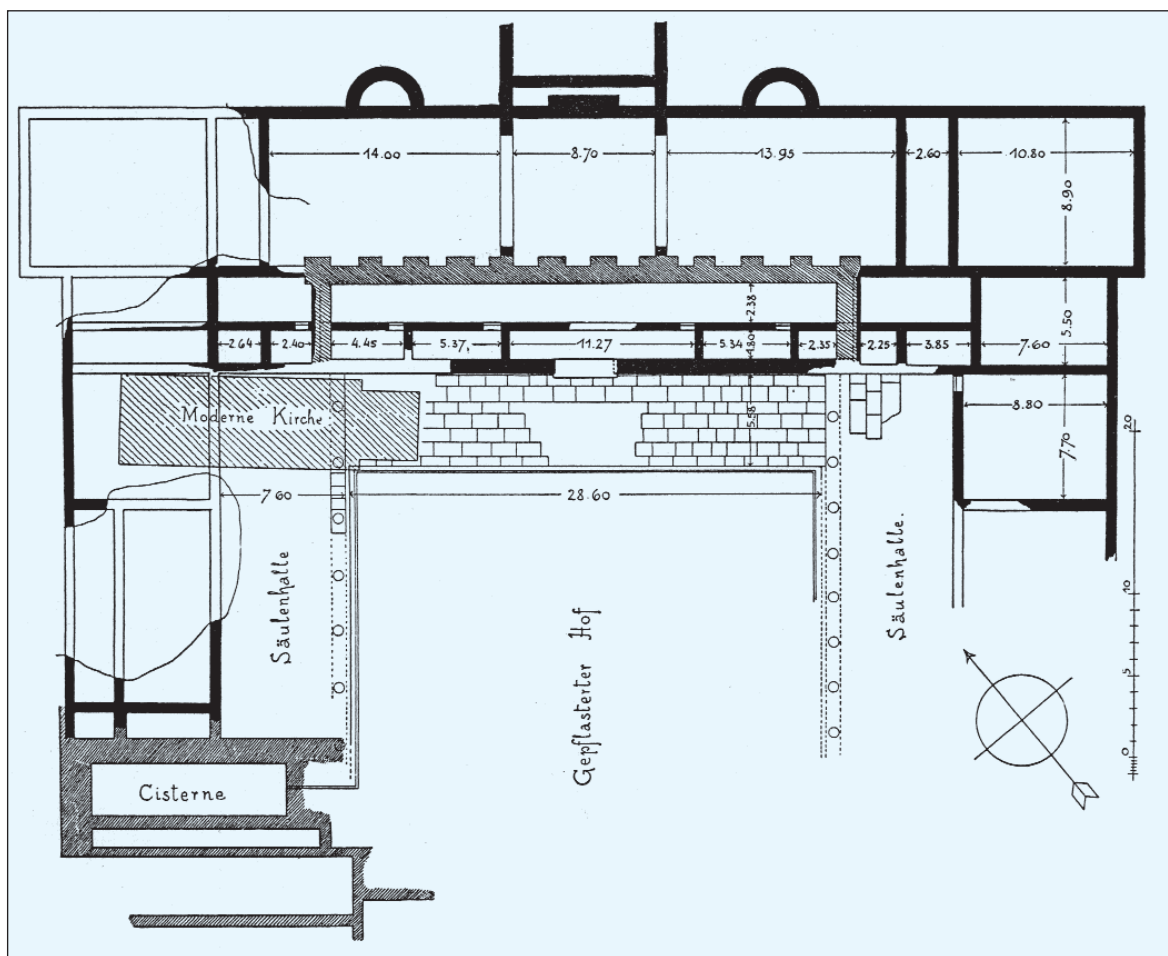
⁸ Austrijska iskopavanja na forumu očito nisu dovršena, slabo su opisana i bez ikakve interpretacije. Sam se plan čini dobar. Dane su temeljne dimenzije, ali nema presjeka s visinskim kotama. Usp. H. LIEBL – W. WILBERG, 1908, 47 i d. U sadašnjem trenutku poseban su problem male prostorije sjeverno od nenatkrivenog prostora. Kako su se one uklapale u cjelinu i jesu li uopće mogle biti neka vrst fasade prema forumu, uistinu je teško reći. Na temelju podataka da su hram i dvije apsidalne prostorije bile više za oko 2 m od zrcala foruma, reklo bi se da su male prostorije i izduženi hodnik bili neka vrst supstrukcija, a onda su negdje morale postojati stube koje nigdje na planu nisu naznačene. Nema dvojbe da bi u okviru novih istraživanja u Aseriji valjalo provesti i reveziju radova na forumu.

⁹ Usp. L. CREMA, 1959, 271 i d, sl. 313; B. ANDREAE, 1973, 503 i d, sl. 672, 4; J. B. WARD PERKINS, 1994, 66, sl. 30. Tu se nalaze tri jednostavne prostorije kojima je zabat na pročelju portikata nešto viši.

¹⁰ E. REISCH, 1913, 112 i d.; M. SUIĆ, 1976, 159, sl. 94.

¹¹ P. STICOTTI, 1913, 6 i d, sl. 57; M. SUIĆ, 1976, 155 i d, sl. 95.

¹² M. SUIĆ, 1965, 107 i d. sl. 12, 13, 14. Čudno je što je M. SUIĆ, 1976, 162, izgleda, promijenio mišljenje kad kaže da su pilastri Jupitra Amona i Gorgone služili kao balustrada gornjega kata bazilike iz severijanskog razdoblja. Držim da je prvo rješenje znatno prihvatljivije.

Sl. 5. Tlocrt foruma Aserije (prema H. Liebl-W. Wilbergu).

Fig. 5. The plan of the Asseria Forum (after H. Liebl-W. Wilberg).

ta spominjani izduženi i popločeni, ali otvoreni prostor u Aseriji bio je i mjesto gdje je jedino mogao biti postavljen žrtvenik, i to točno po sredini, u osi hrama. Treba pretpostaviti da je u Jaderu, ali i u Aseriji na tom mjestu također bio i tribunal s kojega se magistrat ili neki govornik mogao obraćati puku. Na žalost, za to nema arheoloških dokaza. Na tom je mjestu u Aseriji nestalo popločenje pa je i to otežavajući faktor za utvrđivanje funkcioniranja toga prostora kao cjeline i njegove veze s povišenim dijelom.

Prije opisani fragmenti po svome su karakteru ogradne ploče ili, kako se obično nazivaju, pluteji. One su sprijeda bile ukrašene, a straga razmjerno grubo zaglađene. Očito je da su bile namijenjene da se gledaju odsprijeda. Kakva je bila ta ograda? Pružaju li tri ili četiri fragmenta mogućnost rekonstrukcije? Dva su fragmenta (br. 1-2, Sl. 1-2) nedvojbeno pripadala istom ansamblu, što pokazuju mnogi elementi: ista visina, debljina, visina baza i kruništa, stil i motiv. Treći fragment, br. 3 (Sl. 3) također je nedvojbeno pripadao istoj ogradi, iako je malen.

Svi se njegovi elementi podudaraju s prva dva osim visine, jer ona nije očuvana u cijelosti. Fragment br. 4 (Sl. 4) ne pripada istoj ogradi, a o njemu će kasnije biti govora. Prva dva fragmenta imaju "živu" lijevu stranu, što znači da tu počinje prikaz. Evidentno je da su one pripadale dvjema različitim pločama. Treći je pak pripadao jednom od suprotnih erota, nosača girlande. Fragment je mogao pripadati prvoj ploči (druga je isključena) ili pak nekoj, neočuvanoj ploči jer ih je sigurno bilo još. Međutim, on je dosta oštećen, tako da se ne vidi je li bio krajnji desni ili pak srednji "nosač". Naime, girlande su mogle imati dva ili tri nosača. Dva, dakako, na krajevima. Treći je uvijek bio središnji, koji je podizao tešku girlandu da se ne valja po podu. U slučaju da su bila dva erota (na početku i kraju) tada je girlanda imala samo jedan luk, a ako su bila tri, tada su visjela dva luka. Na oba "živa" kraja eroti se ne nalaze odmah uz kraj ploče, nego su razmjerno dosta odmaknuti od ruba, što bi značilo da se približno isti razmak morao nalaziti i na suprotnoj strani, jer je to zahtijevala simetrija. S oba je kraja, dakle, od ruba ploče do lijevog erota bio prostor popunjen lepršajućim tenijama. Ta bi činjenica više upućivala da su na svakoj ploči bila samo dva erota, i to prikazana kako lebde u istom pravcu (nadesno). Logičnije bi bilo da je početni, lijevi erot lebdio nalijevo, a desni nadesno, jer bi samo na taj način rastezali girlandu, a da ona ne omlohavi. Položaj erota na aserijskim pločama upozorava da su oni zapravo prenosili ili donosili girlandu. To je sve što je u sadašnjem stanju očuvanosti reljefa moguće kazati o plutejima. Među pločama je svakako postojao snažan, nosiv element — stubac koji je uspravno držao konstrukciju. Teoretski govoreći, taj je stubac mogao biti fragment br. 4, iako je on bio nešto viši od ploča, što bi bilo i logično jer je tako kod svih koji su do sada očuvani. Duboka i dosta široka rupa na tom stupcu služila je za uglavljivanje poveznog, metalnog klina. Na njemu je bio erot u stojećem položaju, koji je po svoj prilici nosio girlandu. Ona je očito morala prelaziti s erotovih ramena na ramena erota ili pak nekih drugih nosača girlanda na susjednim elementima, vjerojatno plutejima koji su stajali lijevo i desno. On je, dakle, bio neka vrsta srednjeg nosača. Međutim, valja odmah kazati da tako zamišljena kompozicijska shema ne odgovara plutejima aserijatskog foruma. Kako se lepršave vrpce nalaze na početku i kraju aserijatskih pluteja, to znači da je tu girlanda i završavala i da se nije mogla prebaciti na nosivi stubac. Time erot na fragmentu br. 4 gubi smisao unutar jedinstvene kompozicije. Na aserijatskoj ogradi nedvojbeno je postojao stubac, ali je on morao biti drukčijeg karaktera i drukčije ukrašen. Sukladno tomu, fragment br. 4 neosporno je pripadao nekom drugom ansamblu. Da je tvorio dio ograde na forumu, to bi bio i jedini stubac s erotom na čitavom Jadranu pa bi se i to protivilo pretpostavci o eventualnoj vezi s fragmentima 1-3. Eroti različita karaktera javljaju se na kutnim stupcima grobnih areala na čitavom istočnom Jadranu.¹³ Vrlo je vjerojatno

¹³ Čini se da su mnogi kameni blokovi na kojima su prikazani eroti godišnjih doba bili zapravo kutni stupci koji su držali ogradu. Tipičan primjer je onaj koji je bio sekundarno uzidan u *Porta Suburbia* I u Saloni. Usp. N. CAMBI, 1960, 58 i d, br. 7, tab. XI, 1, 2. Na zapadnoj salonitanskoj nekropoli nalazi se jedan prevaljeni blok s erotom s izvrnutom bakljom. I on je najvjerojatnije bio takav kutni elemenat neke grobne ograde. Do sada nije objavljen.

stoga da je i s aserijatskim primjerom bio isti slučaj i da je u kasnoj antici bio demontiran sa svog izvornog mjesta i iskorišten kao materijal pri izradi bedema. Tu je, kao što je ranije navedeno, najviše bio upotrebljavan materijal s nekropola.

Jesu li eroti koji nose girlande, bili uobičajeni na pločama ograda foruma ili drugim elemenatima dekoracije javnih zgrada rimskih gradova? Na to se pitanje može ne samo potvrdno odgovoriti nego čak ustvrditi da je to bio jedan od najčešćih motiva u repertoaru. Spomenut ću samo neke na istočnoj obali Jadrana. Na slavoluku Sergijevaca, koji je zapravo služio kao neka vrsta unutrašnje fasade tzv. *Porta Aurea* u Puli, javljaju se eroti s girlandom u stojećem stavu.¹⁴ Spomenik je čak iz kraja I. st. prije Kr.¹⁵ Na jadertinskom forumu pronađen je plutej koji je pripadao gornjem katu južnog portikata koji je bio nešto kasnije podignut nad donjim.¹⁶ Na plutejima pulskog foruma javljaju se girlande, ali su njihovi držači orlovi¹⁷ koji su prikazani u *en face* položaju s krajem girlande u kljunu. Taj dio forumske ograde je iz I. st. (tiberijevsko doba?).¹⁸ Lako je moguće da su se i na plutejima ograde između foruma i kapitolija u Zadru nalazile girlande. Na spoju koji je povezivao stupce i pluteje, zapažaju se ostatci vrpca, a sačuvao se čak i jedan fragment girlande. Sve to nedvojbeno upućuje da su na pločama bile girlande. Suić rekonstruirao bukranije kao elemente na koje se ovjese girlande, ali to je samo prijedlog (Sl. 8).¹⁹ Vjerojatnije je da su eroti nosili girlande s obzirom na paralelu s drugim katom južnog portikata istog foruma, ali, naravno, to nije odlučujući dokaz. Ako su u Jaderu doista na plutejima bili eroti, tada bi se ograde jadertinskog i aserijatskog foruma podudarale u najbitnijim elementima. To bi bilo i logično budući da je riječ o istoj regiji i istom kulturnom miljeu. Valja ipak naglasiti da su na aserijatskim plutejima bili lebdeći eroti, što je manje upotrebljavana varijanta tog ikonografskog motiva na javnim i sepulkralnim spomenicima istočne obale Jadrana.

Ako fragment br. 4 nije tvorilo dio ograde, kakav je onda stubac učvršćivao aserijatsku ogradu na sjevernoj strani foruma? Na žalost, u Aseriji nema konkretnih ostataka na temelju kojih bi to bilo moguće utvrditi. Govore li u tom pogledu što paralele iz drugih gradova istočne i zapadne obale Jadrana? Takvih se stubaca dosta očuvalo i oni izgledaju nešto drukčije nego spomenuti blok s likom erota koji nosi girlandu iz Aserije. Oni obično imaju oblik poput žrtvenika s proširenom i profiliranom bazom te gotovo istim gornjim završet-

¹⁴ Usp. G. TRAVERSARI, 1971, 67 i d., sl. 38-42, 44.

¹⁵ O dataciji usp. G. TRAVERSARI, 1971, 39 i d.; G. FISCHER, 1996, 61, datira slavoluk u rano carsko doba; R. MATIJAŠIĆ, 1996, 104 datira spomenik u doba između 30. i 10. prije Kr. Drugo spomenuta datacija je logičnija.

¹⁶ M. SUIĆ, 1981, 308, sl. na str. 207.

¹⁷ Usp. G. FISCHER, 1996, 87 i d, s. 18, tab. 27, a-d; tab. 28, a, b.

¹⁸ G. FISCHER, 1996, 90, datira u doba do polovice I. st. Međutim, čini se da među elementima ograde pulskog foruma ima značajnih kronoloških razlika. O tome drugom prigodom.

¹⁹ M. SUIĆ, 1965, sl. 14.

kom, a bili su nešto viši i masivniji od pluteja zbog statike i boljeg nošenja pluteja. Imali su ili utore za ulaganje ploča ili su se pak ploče vezivale na istake koji su se nalazili sa strana stubaca. Ti su stupci gotovo redovito na pročelju imali prikaze, najčešće maskerone različita karaktera. Najčešći, ali ne i jedini ukras bili su im maskeroni Jupitra Amona i Gorgone u naizmjeničnom slijedu. Njih se lako prepoznaje, Amona po bradatoj glavi, dugoj kosi i ovnujskim rogovima, a Gorgonu po krilcima i zmijama upletenim u kosu i učvorenim ispod brade. Takvi su stupci otkriveni u Akvileji,²⁰ Trstu,²¹ Puli,²² Jaderu (Sl. 7 i 8),²³ pa čak i Saloni.²⁴ Za sada takvih nema južnije od središta rimske provincije Dalmacije. Katkad se javlja i mješovito biće čovjek-bik,²⁵ ali je on češći na nekim drugim vrstama javnih spomenika.²⁶ Vrlo zanimljiv primjer nude stupci ograde drugog kata južnog portikata jadertinskog foruma. Na jednom se od njih javlja iznimno dobro izrađen maskeron Pana (Sl. 6),²⁷ a na drugom, fragmentiranom glava mladog Dionisa.²⁸ Među njima je stajao plutej s likovima stojećih erota koji nose girlandu. Njihove su noge malo raširene, a tijela lagano nagnuta natrag tako da lakše nose teret cvijetno-lisnatog ukrasa (Sl. 9, 10).

Što je bilo sa stupcima aserijatske ograde? Kakve je ona imala nosače i kakve ukrase? U Perušiću, u blizini Aserije nađen je jedan fragment stupca s likom mladog Dioniza sličnog onom na stupcu gornjeg kata portikata zadarskog foruma (Sl. 11).²⁹ Na prednjoj je strani prikazana glava mladića s dugom kosom koja prekriva uši i pada gotovo do ramena. Nos mu je otučen kao i usta, ali inače nema većih oštećenja. Oči su mu široke, a na čelu je urezana jedna duboka bora. Oko čela ide traka za koju su utaknuti bršljanovi listovi i dva grozdica bobica sa strana. U svakoj je bobici izbušena rupica te nešto veća u sredini. Rupice su izbušene svrdlom. Stubac je sljedećih dimenzija: vis. 0,50, duž. 0,59, šir. 0,57 m. Du-

²⁰ M. C. BUDISCHOVSKY, 1973, 207 i d, sl. 9. Ograda se sastojala od stupića ukrašenih maskeronima Jupitra Amona i Gorgona, a pluteji su bili ukrašeni orlovima i erotima koji nose girlande.

²¹ M. C. BUDISCHOVSKY, 1973, 206 i d, sl. 7 i 8. Ograda se sastojala od stupića ukrašenih maskeronima Jupitra Amona i Gorgona, a pluteje su ukrašavali eroti koji su nosili girlande.

²² Usp. M. C. BUDISCHOVSKY, 203, sl. 2; 204 i 216, sl. 3 i 4; 204, 205 i d., usp. I G. FISCHER, 1996, 87 i d, sl. 18, tab. 27, 28 a, b.

²³ M. SUIĆ, 1965, 117, sl. 12, 13 i 14; M. C. BUDISCHOVSKY, 1977, 179, IV, 3, tab. XCI, c; IV, 3, tab. XCI, a i b; M. SUIĆ, 1981, 214 i 308, 309, tab. XVII; P. SELEM, 1997, 51, 1.7; 52, 1.8, tab. III.

²⁴ Usp. E. DYGGVE, 1989, 149. Autor navodi da je na forumu pronađen fragment glave Jupitra Amona. Glava je zagubljena.

²⁵ Na primjer u Celeji usp. A. CONZE, 1877, 11 i d, tab. XVI a, b. Poslije je nađen još jedan fragment koji nije objavljen.

²⁶ Osobito na gradskim vratima. Na primjer na Trajanovu slavoluku u samoj Aseriji usp. H. LIEBL – W. WILBERG, 1980, 19 i d, sl. 8-21; N. CAMBI, 2002, 88, sl. 110 i 111-12.

²⁷ M. SUIĆ, 1965, 105 i d. sl. 10; M. SUIĆ, 1981, 308, tab. XVII, gore lijevo; N. CAMBI, 2002, sl. 118.

²⁸ M. SUIĆ, 1965, 105 i d, sl. 11; M. SUIĆ, 1981, 308, XVI, gore.

²⁹ Fragment nije objavljen. Na njega me upozorio I. Fadić, na čemu mu srdačno zahvaljujem.

Sl. 6. Stupac s likom Pana, the Zadar Forum.

Fig. 6. The pillar with the Pan's mask, the Zadar forum.

strani gore bila izdubljena rupa za zdenac koji se očito i pokrivaio jer je imao metalne klinove usađene u rubove, a na lijevoj se strani zapažaju tragovi naknadnog priklesavanja, ali kakav je tomu bio razlog nije jasno. Ako je stubac doista nosio pluteje s erotima, valja pretpostaviti da su međusobno alternirali stupci s likovima Dioniza i Pana. Moguće je da su tu bile i neke druge figure dionizijske tematike.

Nije isključeno da je taj stubac podrijetlom iz Aserije, ali naravno to nije pouzdano. Stoga u Aseriji valja računati na slične kombinacije kakve se javljaju drugdje na sjevernom i istočnom Jadranu, o kakvima je već bilo riječi. Nije čak isključeno da iz Aserije potječe i manji fragment stupca s likom Jupitra Amona. Njegovo mjesto nalaza je pouzdano zaleđe sjeverne Dalmacije, jer se fragment nekoć čuvao u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Kninu (sadašnje mjesto čuvanja je Arheološki muzej Split),³⁰ a kako je veliki broj spomenika u kninskom muzeju potjecali iz regije koja je gravitirala Zadru, nije isključeno da je i

bina bazena je 0,20. Sa strana su mjesta za ume-
tanje ploča. Lijeva je šir. 0,10, a desna 0,15 m.
Očito je, prema tomu, da ploče koje su tu nalije-
gale nisu bile iste širine. Stubac je morao nositi
pluteje jake kamene ograde. Treba razmatrati i
način na koji su bili povezani stupci i pluteji. Či-
ni se da na pluteju br. 2 postoji također utor širok
0,11 m, po svoj su prilici mjesta za nasad bila i
na plutejima i na stupcima (Sl. 12). S druge stra-
ne fragment br. 1 ima sa strana istak koji je po
svoj prilici bio uglavljen u zidu kao prvi u nizu i
tako je bio ušteđen jedan klesani stubac. To zna-
či da su elementi ograde bili međusobno različi-
to povezani. Iznad pluteja su morali stajati blo-
kovi koji su ih povezivali, ali i prekrivali nedo-
vršenu gornju stranu. Ti su blokovi imali obično
uglačanu i zaobljenu gornju stranu. Bio je i pri-
klesan na lijevoj bočnoj strani za učvršćivanje na
mjestu gdje je služio u sekundarnoj upotrebi. U
Perušiću mu vjerojatno nije bilo izvorno mjesto
mjesto nalaza, jer je tamo bio sekundarno pre-
tvoren u zdenac koji se i pokrivaio, što pokazuju
metalni klinovi usađeni na vrhu. Na njegovoj je

³⁰ N. CAMBI, 1980, 43, sl. 1, 2.

on nađen u Aseriji. Nadajmo se da će neki novi nalazi razriješiti dileme nosača aserijatske ograde. U sadašnjem se trenutku spoznaje čini se da stubci aserijatskog foruma nisu nosili stupove na čijim je kapitelima počivala greda krovišta portikata kao što je bilo u Puli,³¹ nego kao i u Zadru,³² gdje na vrhu nema rupa za zidanje toga elementa.

Valja upozoriti da je izgled Jupitra Amona bio poznat u Aseriji. Akroteriji poznate i monumentalne stele Vadike Titue i Pasine Voltisse izrađeni su u obliku bradatih i kosmatih glava starijeg muškarca s ovnujskim rogovima, po svoj prilici Jupitra Amona.³³ Osobito je važno da je stela približno iz istog doba kao i aserijatska ograda (o njezinoj dataciji vidi kasnije).

Ograda foruma Aserije, iako to na prvi pogled ne izgleda, ipak je prilično dobro rađena. Dojam nepreciznosti proizlazi iz činjenice što je iznimno oštećena. Reljef je bio otučen da bi lakše bio ugrađen u temelje crkve Sv. Duha. Događaju nepreciznosti također pridonose i ostaci žbuke koji nisu očišćeni. Površine su reljefa prilično dobro uglačane, iako se još uvijek zapažaju tragovi rada zubatim dlijetom koji prethodi glačanju. Unatoč neznatnim odstupanjima u dimenzijama, ipak se zapaža nastojanje da ploče budu precizne kako bi se uspješno obavilo ugrađivanje. Astragal na fragmentu br. 3 ne pojavljuje se na ostalim plutejima. Nije jasno zbog čega se to dogodilo, ali bez obzira na to već je utvrđeno da je pripadao istoj cjelini, jer su dimenzije odgovarajuće, a prikazi i inače neznatno međusobno odstupaju. Reljef na fragmentu br. 3 bliži je, dakle, erotu na fragmentu 1. Erot pak na fragmentu br. 2 dosta odstupuje, što znači da je bilo razlika u načinu njiho-

Sl. 7. Stupac s likom Gorgone, Zadar forum. Arheološki muzej Zadar

Fig. 7. The pillar with Gorgon mask, Zadar forum. Archaeological Museum, Zadar.

³¹ Na stupcima iz Pule na gornjoj površini se vidi tragovi sidrenja gornjeg elementa.

³² Na stupcima iz Zadra nema tragova rupa za uglavljanje nekog drugog elementa.

³³ Usp. D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1959, 119, sl. 3. Na vezu Jupitra Amona na toj steli i sličnih ukrasa na zadarskom forumu upozorio sam u članku N. CAMBI, 1993, 27, tab. I, II, iako sam dopustio i mogućnost da se radi o glavi barbara ili personifikaciji vjetra.

ve izrade. Čak postoji i razlika u dubini reljefa, bez obzira na spomenute nepodudarnosti među pojedinim fragmentima (br. 1-3). To je po svoj prilici posljedica toga što je pluteje radilo više majstora. Osim spomenutih razlika u dubini reljefa i obliku girlanda razlike postoje i u načinu upotrebe tehničkih pomagala. Dok se na jednom fragmentu (br. 1) uopće ne zapažaju mjesta s akcentima brzorotirajućeg svrdla, na drugom (br. 2) su vidljive rupice na pojedinim dijelovima, ali je njihova upotreba ipak ograničena. Očito je da je bila dogovorena realizacija na razini predloška, a izvedba je prepuštena sposobnosti pojedinih klesara. U konačnici je ukupan dojam da je ograda bila kompaktna, a pluteji kronološki suvremeni.

Kao što je već spomenuto eroti - nosači girlanda - poznati su i na javnim i na sepulkralnim spomenicima.³⁴ Ta veza na prvi pogled ne izgleda logičnom, ali je ona ipak prirodna i koherentna, jer su jedni i drugi sakralni spomenici. Notorna je činjenica da grob spada među *res sacrae*. Zapravo u tome kontekstu i nisu tako važni eroti koliko same girlande. One su, naime, umjetno i vješto upleteni aranžmani koji tvore izduženi ukrasni element čija je dužina neograničena i ovisi o potrebama naručitelja. Listovi mogu biti različiti (lovor, hrast, mirta i Sl.). Voće se gotovo redovito javlja pri dnu, na samom vrhu luka visi grozd, a osim toga tu su još jabuke, šipci, kruške i šišarke. Girlanda može imati različite ukrasne elemente. Tako je tu katkad upleteno i žitno klasje. Manšete služe da stisnu početak i kraj toga ukrasnog elementa, a vrpce ih ukrašavaju. One su povezane uz girlandu također na početku i na kraju. Girlande se naručuju za ukrašavanje mjesta na kojima su se obavljale obredi i svečanosti. Njima se ukrašavaju žrtvenici,³⁵ hramovi,³⁶ tropea,³⁷ razni mauzoleji³⁸ i druge vrste spomenika sepulkralnog karaktera³⁹ te kruništa bunara.⁴⁰ Bez obzira na to o kojim je spomenicima riječ, njihov je zajednički nazivnik obred u kojemu girlanda služi kao dekoracija.⁴¹ Prikaz girlande zapravo je komemoracija u kamenu onoga što se u realnosti zbivalo na spomeniku i oko njega. Girlande su se vješale na klinovima ili sličnim nosačima na samom spomeniku i davale mu svečani izgled. Poseban su ugođaj davale tenije. One su se prikazivale kako slobodno padaju ili kako lepršaju. U realnosti su one, naime, padale kad nije

³⁴ M. HONROTH, 1971, 71.

³⁵ M. HONROTH, 1971, 71, br. 2, tab. I, 1 (ara u čast Merkura).

³⁶ M. HONROTH, 1971, 71, br. 1, tab. I, 2 (arhitrav okruglog hrama u Tivoliju).

³⁷ M. HONROTH, 1971, 72, br. 11; usp. sliku na primjer u Th. KRAUS, 1967, 225, br. 185 a, i odgovarajuća tab. I na Gardunskom tropeju su na bočnim stranama bile girlande, usp. N. CAMBI, 1984, 77 i d., sl. 3 i 5.

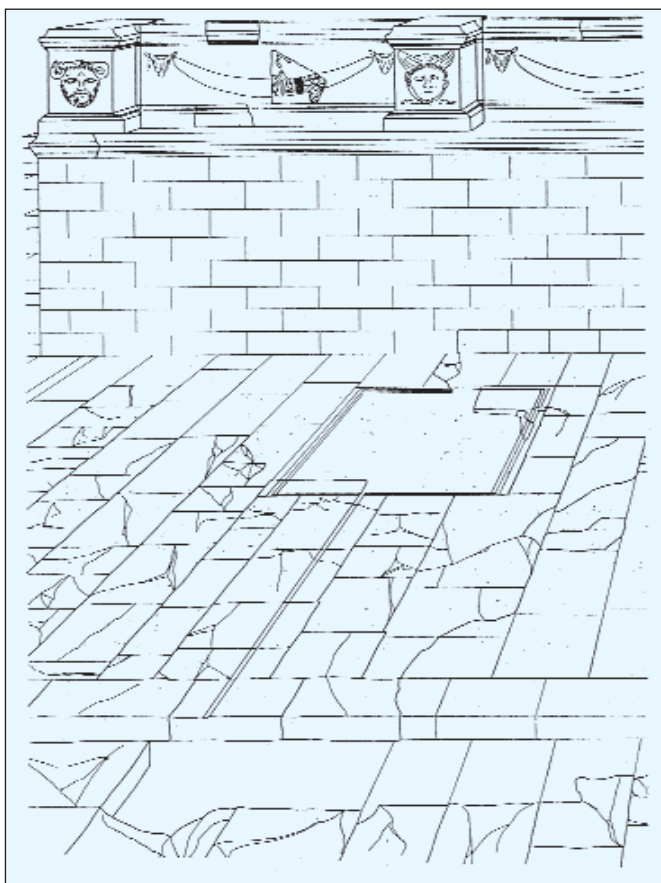
³⁸ M. HONROTH, 1971, 73, br. 21, tab. III, 2 (mauzolej Cecilije Metele)

³⁹ Girlande su osobito česte na arama, usp. na primjer M. HONROTH, 1971, 73, br. 17, tab. III, 1, te na sarkofazima. Samo kao primjer M. HONROTH, 1971, 90, br. 114, tab. XI, 2.

⁴⁰ M. HONROTH, 1971, 71, br. 4, tab. II, 1.

⁴¹ Čak se i puteali (kruništa bunara) mogu smatrati kao neka vrsta sakralnog spomenika zbog egzistencijalne važnosti vode i njezine upotrebe u ritualima.

bilo vjetra, a kad bi zapuhao vjetar, veselo bi zalepršale. Tu su igru majstori znali vješto prenositi u kamen, iako je lepršanje najčešće bilo samo shematski i artificijelno naznačeno. Što se pak nosača girlanda tiče njihova je pojava vezana uglavnom za ambijent. Izbor je zapravo bio preslik stvarnih nosača (klinovi,⁴² bukraniji,⁴³ kandelabri,⁴⁴ razne druge glave⁴⁵ i stupovi⁴⁶). Eroti naravno ne spadaju u realni svijet. Oni su dio ljudske imaginacije, ali su oživljavali prikaz. Majstorima je nedostajalo života u ikonografiji obješenih girlanda i prebacivali su događaj u nadnaravnu sferu. Oni su najčešći na nadgrobnim arama⁴⁷ i sarkofazima.⁴⁸ Osim erota kao nosači girlanda u rimskoj su se umjetnosti pojavljivale Nike/Viktorije,⁴⁹ glave Jupitera Amona,⁵⁰ i neki drugi likovi,⁵¹ među njima su ipak najčešći eroti, i to bilo u stojećem, bilo u koračajućem ili lebdećem stavu. Eroti su se kao nosači

Sl. 8. Rekonstrukcija ograde između foruma i kapitolija u Zadru (prema M. Suiću).

Fig. 8. The reconstruction of the cancel between forum and capitolium in Zadar (after M. Suić).

⁴² Samo kao primjer ara Julije Panteje, usp. M. HONROTH, 1971, 73, br. 17, tab. III, 1.

⁴³ Puteal iz Casa Fortuna Annonaria u Ostiji, usp. M. HONROTH, 1971, 71, br. 6, tab. II, 2 (lubanja bika); neogoljenu glavu bika vidi na frizu okruglog hrama u Tivoliju, usp. M. HONROTH, 1971, 71, br. 1, tab. I, 2.

⁴⁴ Plutej iz Panteona, usp. M. HONROTH, 1971, 85, br. 86 c, tab. VIII, 3.

⁴⁵ Na primjer ovnujska glava, usp. M. HONROTH, 1971, 88, br. 100, tab. IX, 3 (žrtvenik Fortuni, Spes i Veneri); ili pak lavlja glava, usp. M. HONROTH, 1971, 79, br. 56, tab. V, 2 (nadgrobnna ara Lucija Oktavija Melisa).

⁴⁶ Tako na maloazijskim sarkofazima, usp. F. IŞIK, 34 i d., sl. 1-5.

⁴⁷ Na primjer Krenejeva ara, usp. M. HONROTH, 1971, 80, br. 58, tab. V, 3.

⁴⁸ Tako na primjer fragment u Berlinu, usp. M. HONROTH, 1971, 83, br. 74, tab. VI, 3.

⁴⁹ Samo kao primjer navodim sarkofag Natalisa Tebanijana u Pizi, usp. M. HONROTH, 1971, 84, br. 79, tab. VII, 3.

⁵⁰ Tako na nadgrobnjoj ari Tiberija Klaudija Aleksandra, W. ALTMANN, 1905, 91, br. 60, sl. 76.

⁵¹ Na već spomenutom sarkofagu Natala Tebanijana u sredini između dvije Viktorije nalazi se nagi Satir. Usp. bilj. 49.

Sl. 9. Plutej s erotima koji nose girlandu (II. kat južnog portikata foruma, Zadar). Arheološki muzej Zadar.

Fig. 9. Pluteum with flying erotes carrying the garland (the second floor of the southern portico of the Zadar forum. Archaeological Museum Zadar.

girlanda pojavili još u hele-
nističko doba, a u Rimu se
prihvaćaju u doba Sule i
njihova je upotreba zatim
vrlo duga.⁵² Nestaju tek
početkom IV. st. s kršćan-
stvom, ali i poslije toga po-
vremeno izranjaju jer je nji-
hovo značenje neutralno.⁵³
Izvorna i genetska veza s
Afroditom/Venerom kao da
je već davno bila zaborav-
ljena. Eroti se pak na nad-
grobnim spomenicima jav-
ljaju i u raznim drugim pri-
zorima (nosači tabule, no-
sači izvrnute baklje, nosači
ručnih girlandi, personifi-
kacije godišnjih doba,⁵⁴ a

osim toga sudjeluju i u raznim drugim prizorima kao što su lov,⁵⁵ banket u paru s jednom ili više Psiha⁵⁶ itd.). U tim kombinacijama eroti imaju nešto izraženiji kulturni karakter i mitološku komponentu koja se pretvorila u puku konvenciju. Upravo zbog toga su eroti kao nosači girlanda bili daleko najčešći na sepulkralnim spomenicima, dok su druge kombinacije (bukraniji, čavli i sl.) znatno rjeđe. Eroti su na sarkofazima salonitanske produkcije je daleko najbrojniji u odnosu na ostale motive.

Kakva je simbolika aserijatske ograde, a sukladno tomu i ograde drugih gradova na Jadranu te drugdje u rimskom svijetu? Očito je da svi motivi pripadaju rimskoj carskoj simbolici. Stupci s likovima Jupitra Amona nemaju nikakvu vezu s uvođenjem egipatskih kultura. Ovdje nije mjesto za detaljnije obrazloženje te teze, jer bi nas to daleko odvelo. Da-

⁵² Usp. M. HONROTH, 1971, 7 i d.

⁵³ Eroti se javljaju i na jednom fragmentu lokalnog sarkofaga iz Salone s jasnim kršćanskim naznakama. Fragment nije objavljen.

⁵⁴ Sve se te ikonografske inačice erota javljaju na lokalnim dalmatinskim sarkofazima. Za sada su ti sarkofazi samo rijetko objavljeni. O tome spremam jednu studiju u okviru izdanja Corpus der antiken Sarkophagreliefs.

⁵⁵ Usp. na antičkom sarkofagu iz Salone. N. CAMBI, 1988, 150 i d, br. 66, tab. XXIV, XXVI a, b, XXVII a, b.

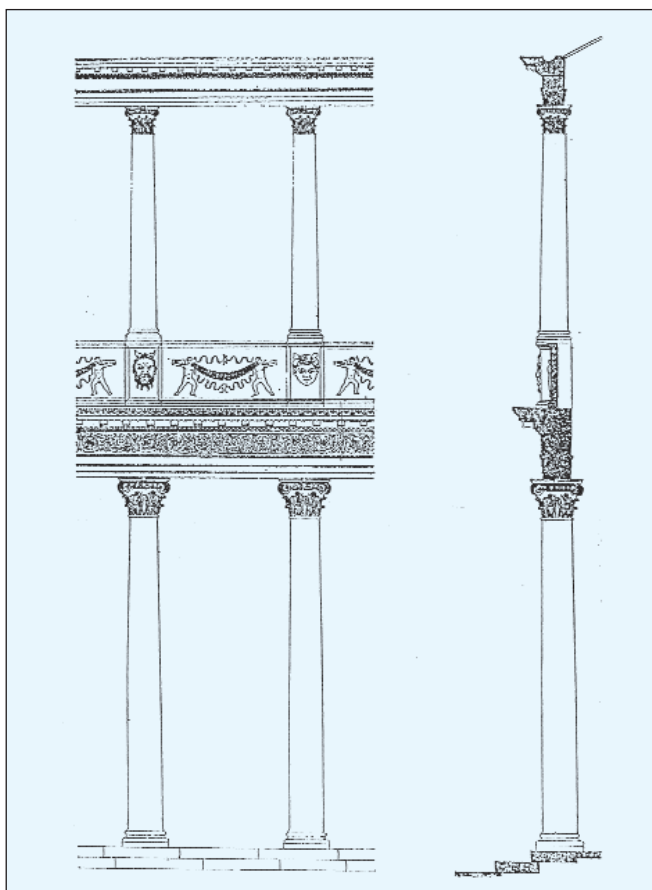
⁵⁶ N. CAMBI, 1988, 149, br. 64, tab. XXV.

kle, svi motivi koji su ranije spominjani potječu iz repertoara carske propagande i ne mogu ništa drugo simbolizirati nego ono čemu su izvorno pripadali.⁵⁷

Stanje očuvanosti ploča sprječava da se nešto konkretnije kaže o dataciji na temelju stilskih i tehničkih karakteristika. Nisamo, na žalost, u posjedu ni drugih izravnih kronoloških oslonaca. Radovi na forumu sigurno nisu dovršavani u kratkom roku. Za to je trebalo znatno novca koji se nije mogao lako namaknuti. Forumi dalmatinskih gradova u čvrstoj građevnoj formi pojavljuju se tek u Augustovo ili još češće u Tiberijevo doba.⁵⁸ Ograda na jaderinskom forumu nastala je po svoj prilici u Tiberijevo doba. Na to upućuje način obrade glava. Jedna konzola s akantusovim viticama pronađena nedavno kraj zadarskog foruma po svoj je prilici iz doba početka I. st., ali mjesto njezine ugradbe ipak nije poznato.⁵⁹

Ako su forumi istočnojadranskih rimskih kolonija uistinu iz prvih desetljeća I. st., vjerojatno je da su oni rimsko-autohtonih zajednica u zaleđu nešto kasniji. Na to bi upozoravao sličan oblik foruma u Ekvumu koji je bio posljednja rimska kolonija u Dalmaciji, a osnovana je tek u doba Klaudija.⁶⁰ *Asseria* je municipij s lokalnim i doseljenim stanovništvom i postupno se transformira u rimski grad.

Već je bilo riječi o tome da su ti forumi dosta slični u dispoziciji najvažnije strane flavijevskom *Templum Pacis* u Rimu. Rimski je iz flavijevskog doba, a ekvumski nije raniji od Klaudijeva doba. To bi približno bilo doba kad aserijatski forum počinje dobivati svo-

Sl. 10. Rekonstrukcija izgleda gornjeg kata južnog portikata foruma u Zadru (prema Suiću).

Fig. 10. The reconstruction of the upper floor of the southern portico of the Zadar Forum (after M. Suić).

⁵⁷ O tome će biti više riječi u ranije najavljenoj studiji o javnim spomenicima gradova na istočnoj obali Jadrana.

⁵⁸ M. SUIĆ, 1976, 145 i d. Autor pomišlja na dogradnje i u flavijevsko doba.

⁵⁹ Konzola nije objavljena.

⁶⁰ M. SUIĆ, 1976, 159, sl. 94 ne datira taj forum kao ni većinu drugih.

Sl. 11. Fragment stupca s likom Dioniza, Perušić (Asseria?), Kaštel Benković, Benkovac
Fig. 11. Pillar fragment with the Dionysos' head, Perušić (Asseria?), Benković Castle, Benkovac

Sl. 12. Fragment stupca sl. br. 11. Pogled na bočnu stranu i mjesto spoja s plutejem.
Fig. 12. Pillar fragment (fig. No. 11). View of the left side where the junction with the pillar is still visible, Benković Castle, Benkovac.

ju konačnu fizionomiju. Treba pretpostaviti da je već u predrimsko doba u naselju bilo određeno mjesto okupljanja. Stanovnici grada bili su u stanju okružiti naselje s onako masivnim megalitskim zidinama već pri kraju I. st. prije Kr., a pouzdano su davno odredili forumsku lokaciju. Međutim, zatvorena forma s portikatima nešto je drugo i zahtijeva mnogo elaboriranije projekte i kvalitetne majstore. U Aseriji su otkriveni i neki spomenici koji upućuju na vrijeme kad forum dobiva definiranu arhitektonsku formu. Najvažniji je među njima posvetni natpis Tita Julija Celera veterana II. legije (Augusta) koji je uložio novac u neku građevinu na forumu.⁶¹ Kako je njegova legija već od godine 43. bila u Britaniji,⁶² on je bio umirovljen već ranije i ostao u Aseriji kao građanin. Njegov se pothvat može grubo datirati oko godine 50. Drugi važan natpis je Livija Kaninija Frontona na jednoj gredi neke nepoznate, ali važne građevine datiran u doba iza smrti Klaudija godine 54., jer je on bio *flamen Divi Claudii*. Ti natpisi upozoravaju na važnu graditeljsku djelatnost koja se događa izme-

⁶¹ H. LIEBL – W. WILBERG, 1908, 66 i d. Autori pretpostavljaju da je riječ o kuriji, ali to ipak nije pouzdano jer se natpis odnosi na nešto što završava na.../am, a to je neodovoljno za utvrđivanje o kakvoj je donaciji riječ.

⁶² H. LIEBL – W. WILBERG, 1908, l.c.

đu 50. i 60. godine. Nadalje, datacijski su oslonac i tri masivne grede od vapnenca s izvanredno bogatom dekoracijom gusto prepletenih akantusovih vitica pokazuju da je neko zgrada kojoj su one pripadale, podignuta približno u flavijejskom ili ranotrajanskom razdoblju.⁶³ Zbog toga je po svojoj prilici i ograda na sjevernoj strani foruma približno iz druge polovice I. st. Čini se prema natpisima da su sve javne građevine bile podizane kao *vota* bivših gradskih dužnosnika. Ona teško može biti znatno kasnija, jer se konstruktivno i ikonografski povezuje uz ograde drugih jadranskih gradova. Neke preinake i dogradnje takvih ograde su se, doduše, događale i u kasnije doba, a koriste se istom ikonografijom, npr. u Puli neki stupci s glavom Jupitra Amona pokazuju se znatne stilske razlike koje upozoravaju čak na tetrarhijsko razdoblje.⁶⁴ Tri fragmenta koji potječu s aserijatskog foruma, naprotiv, ne upućuju na veće međusobne vremenske razlike.

Erota se i na nadgrobnim spomenicima u Rimu, ali i u Dalmaciji, počinju pojavljivati u kasnom I. st. Najprije na arama,⁶⁵ a samo rijetko na stelama.⁶⁶ Tek će se kasnije tijekom II. st. pojaviti na sarkofazima. Vjerojatno je da pojavu erota na nadgrobnim spomenicima u Dalmaciji nisu uvjetovale forumske ograde, ali su je znatno pospješile. Lako je zamisliti da je takav utjecaj morao imati ulogu u podizanju njihove popularnosti kod lokalnog pučanstva. Čak se i na tzv. liburnskim cipusima aserijatske provenijencije kadikad pojavljuju eroti i girlande.⁶⁷ Sve to pokazuje međusobno kulturno prožimanje i prevlast jednog ikonografskog reperitoara.

Zato kolikogod ovi fragmenti reljefa ograde foruma bili skromni i izgledali banalni, oni ipak pokazuju opće tendencije prihvaćanja rimskih običaja i važno su svjedočanstvo uznapredovale romanizacije. Oni su pokazatelj kako se izgled jednoga grada lokalne liburnske zajednice postupno transformira u rimsko-antički, koji je u isto doba atraktivan i suvremen. Iako je *Asseria* već davno započela svoju pleogenezu, ona se izgradnjom foruma dovršava, a s Trajanovim slavlom doživljava potpuno samopredstavljanje u rimskom duhu, pa ma koliko se lokalni konzervativizam tomu opirao. Konačno je *Asseria* dobila svoje rimski izgled i izraz, a domaći se elementi pojavljuju još samo kao skromni prežitelji. Proces je bio dug, ali je ishod bio predvidiv.

⁶³ H. LIEBL – W. WILBERG, 1908, 47, sl. 28-30.

⁶⁴ Stupci su na forumu Pule nastajali od prve polovice I. st. pa sve do tetrarhijskog razdoblja. Ovdje nije vrijeme za temeljitiju raspravu o tome problemu.

⁶⁵ Takve su are Pomponije Vere, usp. F. BULIĆ, 1903, 3 i d, tab. 1-3. ili pak Kvinta Etvija Kapreola, usp. CAMBI, 1987, 267, tab. 47 a-c.

⁶⁶ Jedini primjer pronađen je u Naroni. Usp. N. CAMBI, 1980a, 135, sl. 7.

⁶⁷ Usp. I. FADIĆ, 1988, 73 i d, tab. I. Na jednom cipusu iz Zadra erot nosi ručnu girlandu: I. FADIĆ, 1988, tab. V-VII. Na aserijatskim nadgrobnim cipusima javljaju se girlande: I. FADIĆ, 1988, tab. VIII, a, b.

Literatura:

ALTMANN, W., 1905. - W. Altmann, *Die römischen Grabaltäre der Kaiserzeit*, Berlin.

ANDREAE, B., 1973. - B. Andreae, *L'art de l'ancienne Rome*, Paris.

BUDISCHOVSKY, M. C., 1973. – M. C. Budischovsky, Jupiter-Ammon et Méduse dans les forums du Nord de l' Adriatique, *Aquileia Nostra*, XLIV, 1973, 201-220.

BUDISCHOVSKY, M. C., 1977. – M. C. Budischowsky, La diffusion des cultes isiaques autour de la mer Adriatique, I. Inscription et monuments, *Etudes préliminaires des religions orientales dans l' Empire romaine*, Leiden.

BULIĆ, F., 1903. – F. Bulić, Il monumento sepolcrale di Pomponia Vera, estratto dalle mura perimetrali dell' antica Salona, *Bulletino di archeologia e storia dalmata*, XXVI, Split, 3-15.

CAMBI, N., 1960. – N. Cambi, Personifikacije godišnjih doba na spomenicima Salone, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LXII, Split, 55-78.

CAMBI, N., 1980. – N. Cambi, Jupiter Amon na dva spomenika iz Arheološkog muzeja u Splitu, *Gunjačin zbornik. U povodu sedamdesete godine života i četrdeset i pete godine znanstvenog rada*, Zagreb, 43-50.

CAMBI, N., 1980a. – N. Cambi, Antička Naronna – urbanistička topografija i kulturni profil grada, *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, znanstveni skup Metković 4-7. X. 1977, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 5, Split, 127-153.

CAMBI, N., 1984. – N. Cambi, Gardunski tropej, *Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka*, znanstveni skup Sinj 3-6. VI. 1980, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 8, Split, 77-92.

CAMBI, N., 1987. – N. Cambi, Salona und seine Nekropolen, *Römische Gräberstrassen. Selbstdarstellung – Status – Standard*, Kolloquium in München 28. bis 30. Oktober 1985, München, 251-279.

CAMBI, N., 1988. – N. Cambi, *Atički sarkofazi na istočnoj obali Jadrana*, Split.

CAMBI, N., 1993. – N. Cambi, Rimski nadgrobni spomenici iz Asserije, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 31 (18), Zadar, 25-51.

CAMBI, N., 2002. – N. Cambi, *Antika. Povijest umjetnosti u Hrvatskoj*, Zagreb.

- CONZE, A., 1873. - A. Conze, Römische Bildwerke einheimischen Fundorts in Österreich, III. Heft, Skulpturen in Cilli, Pettau und Seckau, *Denkschriften der k. Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Classe*, 22, Wien, 1-20.
- CREMA, L., 1959. - Luigi Crema, L'architettura Romana, *Enciclopedia Classica*, sez. III Archeologia e storia dell'arte classica, vol XII, Roma.
- DYGGVE, E., 1989. - E. Dyggve, *Izabrani spisi*, Split.
- FADIĆ, I., 1988. - I. Fadić, Liburnski nadgrobnni cipus u Veroni (CIL V, 2200, 8852, CIL III, 2190), *Diadora*, 10, Zadar, 73-98.
- FISCHER, G., 1996. - G. Fischer, *Das römische Pola. Eine archäologische Stadtgeschichte*, München.
- HONROTH, M., 1971. - M. Honroth, *Stadtrömische Girlanden. Ein Versuch zur Entwicklungsgeschichte römischer Ornamentik*, Wien.
- IŞIK, F. - F. Işik, Kleinasiatische Girlandensarkophage mit Pilaster- oder Säulenarchitektur, *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts*, 53, Wien, 34-146.
- KRAUS, Th., 1967. - Th. Kraus, *Das römische Weltreich. Propyläen Kunstgeschichte*, 2, Berlin.
- LIEBL, H. - WILBERG, W., 1908. - H. Liebl - W. Wilberg, Ausgrabungen in Asseria, *JÖAI*, 11, Wien, 17-88.
- MATIJAŠIĆ, R., 1996. - R. Matijašić, *Antička Pula s okolicom*, Pula.
- REISCH, E., 1913. - E. Reisch, Die Grabungen des Österreichischen archäologischen Instituts während der Jahre 1912 und 1913, *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts*, 16, Wien, 89-144.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D., 1959. - D. Rendić-Miočević, Nekoliko monumentalnih nadgrobnih stela s portretima iz sjeverne Dalmacije, *Diadora*, 1, Zadar, 107-131.
- SELEM, P., 1997. - P. Selem, *Izidin trag. Egipatski kultni spomenici u rimskom Iliriku*, Split.
- STICOTTI, P., 1913. - P. Sticotti, Die römische Stadt Doclea in Montenegro, *Schriften der Balkankommission, Antiquarische Abteilung*, 6, Wien.
- SUIĆ, M., 1965. - M. Suić, Orientalni kutovi u antičkom Zadru, *Diadora*, 3, Zadar, 91-128.
- SUIĆ, M., 1976. - M. Suić, *Antički grad u Hrvatskoj*, Zagreb.
- SUIĆ, M., 1981. - M. Suić, *Zadar u starom vijeku*, Zadar.

TRAVERSARI, G., 1971. - G. Traversari, *L'arco dei Sergi*, Padova.

UGLEŠIĆ, A., 2002. – A. Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje zadarske biskupije*, Zadar.

WARD PERKINS, J. B., 1994. - J. B. Ward Perkins, *Roman Imperial Architecture*, Yale University Press.

Nenad CAMBI

THE CANCEL ON THE FORUM OF ASSERIA

Summary

Two fragments of stone slabs with flying erotes (fig. 1-2) were discovered on the northern part of the Asseria forum during archaeological excavations in 1999. In fact, they were used as building material for the small church of St. Spirit which was destroyed by Serbian rebels in the latest war (1991-95). A similar fragment (fig. 3) was found even before excavations and it is kept in the Benković Castle at Benkovac. During archaeological excavations in 2000 fourth fragment (fig. 4) was discovered in the late-Antique ramparts in front of the town fortifications built of megalithic blocks. The fragments nos 1-3 belonged to the same ensemble, while the fragment no. 4 obviously made part of a funerary precinct which suggests that all the fragments did not belong to the same unit. It is not possible to establish where was the original place of the cancel, since this part of the forum was radically rebuilt in the later Roman period (fig. 5). The plutei could not stand upright without supporting pillars, but these have not been found. Therefore it was necessary to search for parallels in the region. Similar cancels existed on many fora in the Roman towns on the Adriatic coast. These cancels depicted also erotes carrying garlands (or some other garland bearers) and scenes of marine thiasos. The plutei pillars show masks of Jupiter Ammon, Gorgons, heads of mixed human and bulls' creatures, Pan (fig. 6) and Dionysos. Such cancels were discovered during excavations in Aquileia, Tergeste, Pola, Celeia, Jader (fig. 7, 8) and Salona. Similar cancels were not found further south of Salona. The decoration of these cancels reveal cultural phenomenon obviously linked with imperial cult which is not limited only to the Adriatic regions, since such an iconography appeared also in other parts of the Roman world. The heads of Jupiter Ammon had nothing in common with the introduction of Egyptian religions in Adriatic areas. Very probably the masks of this type were also used in Asseria. A fragment of pillar with the Dionysos' head was found in nearby Perušić (fig. 11, 12). Since it was a spolium there, it is very likely that its provenience was Asseria. The Perušić fragment enables us to get an idea concerning these pillars. On the pillars of the Asseria cancel the masks of Pan alternated with masks of Dionysos, as was the case with the cancel of the upper floor of the southern portico of the nearby Jader Forum (fig. 9, 10).

The Asseria cancel dates back to the end of the 1st or the beginning of the 2nd centuries AD. Such a chronology is suggested by the character of reliefs and by the inscriptions that speaks about building activity on the Asseria forum.

